

Μία πρόταση για ερευνητική εργασία: Τα όνειρα από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας

Γεώργιος Δουλφής
gdoulfis@yahoo.gr

Φιλολόγος

Περίληψη. Τα όνειρα, η προέλευσή τους και η ερμηνεία τους, προκαλούσε ανέκαθεν το ενδιαφέρον των ανθρώπων. Στον ελληνικό χώρο ο Όμηρος ήδη αξιοποιεί ποιητικά το θέμα και αργότερα οι τραγικοί το εξυψώνουν σε σημαντικό μοτίβο της αττικής τραγωδίας. Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια η ονειροκριτική αποτελεί σημαντικό μέρος της καθημερινής ζωής των ανθρώπων, γεγονός που δεν θα αλλάξει ούτε κατά τα βυζαντινά ούτε κατά τα νεότερα χρόνια, παρά τις διαφορετικές τοποθετήσεις της Εκκλησίας και της Επιστήμης. Φυσικά, με τα όνειρα ασχολήθηκαν τόσο πολιτισμοί παλαιότεροι του ελληνικού, όπως οι Βαβυλώνιοι, όσο και οι λαοί της μεσαιωνικής Ευρώπης. Η ουσία τού θέματος αλλά και η διαχρονικότητά του το καθιστούν εξαιρετικά ενδιαφέρον, προσφέροντάς μας έτσι τη δυνατότητα, στα πλαίσια του νέου μαθήματος της Ερευνητικής Εργασίας, να παρουσιάσουμε στους μαθητές μας μία άλλη όψη των ανθρωπιστικών σπουδών.

Λέξεις κλειδιά: ερευνητική εργασία, όνειρα, ιστορία, αρχαιογνωσία, λαογραφία, ψυχολογία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το β' τετράμηνο του σχολικού έτους 2011-2012, στα 50ο και 54ο ΓΕ.Λ. Αθηνών, όπου υπηρετούσα, ανέλαβα τη διδασκαλία τού μαθήματος *Ερευνητική Εργασία* στην Α' Λυκείου¹. Το θέμα που πρότεινα στους μαθητές είχε τίτλο «*Όνειρα: Τι και... γιατί ονειρεύτηκαν οι άνθρωποι στην Αρχαιότητα, το Μεσαίωνα και τις μέρες μας. Μία ιστορική και ψυχολογική προσέγγιση*»².

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ερευνητική εργασία μας σκόπευε αφενός να μελετήσει πώς τα όνειρα, όπως αυτά μαρτυρούνται στις φιλολογικές και τις λαογραφικές πηγές, επιδρούσαν στους ανθρώπους κάθε εποχής και πώς αυτά τα όνειρα χρησιμοποιήθηκαν για πολιτικούς ή άλλους λόγους, και αφετέρου να μελετήσει ποια είναι η σημερινή ψυχολογική θεωρία περί ονείρων και η στάση τού σύγχρονου ανθρώπου απέναντί τους. Το συγκεκριμένο θέμα επιλέχθηκε επειδή

---

¹ Ευχαριστίες οφείλονται στους διευθυντές Κ. Τσιάτσου, Γ. Κρικώνη και Μ. Νέζη, τους συναδέλφους Φ. Τριάντη, Β. Λούκα και Χρ. Κατσένη, την επίκ. καθ. Σ. Ανεζίρη, τον σχολικό σύμβουλο Α. Μήτσου, την υπεύθυνη για τους Δυτικούς Λόφους αρχαιολόγο Ό. Δακουρά-Βογιατζόγλου, και φυσικά τους σαράντα συνολικά μαθητές και μαθήτριές μας που επέδειξαν τον καλύτερο εαυτό τους. Τέλος, τους ανώνυμους κριτές για τις διορθώσεις και τα καίρια σχόλιά τους.

² Την αφορμή για το θέμα αυτό οφείλω στην καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κα. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, σε ένα μεταπτυχιακό σεμινάριο της οποίας γνώρισα το *Όνειροκριτικόν* τού Αρτεμίδωρου Δαλδιανού.

προσφέρεται για εμβάθυνση σε θέματα του ελληνικού πολιτισμού και της διαχρονικότητάς του, καθώς και των πανανθρώπινων στερεοτύπων κοινωνικής συμπεριφοράς. Επιπλέον, δίνεται στο μαθητή η ευκαιρία να εντρυφήσει σε ιστορικά γεγονότα που καθόρισαν τις εποχές τους και να ανακαλύψει την ανθρώπινη διάστασή τους, αναγνωρίζοντας πίσω από αυτά τις αγωνίες των πρωταγωνιστών τους, όπως αυτές καταγράφηκαν από τις φιλολογικές μαρτυρίες ως πραγματικά ή πλαστά όνειρα. Ο στόχος είναι ο μαθητής να γνωρίζει και να βιώνει τον ανθρωπισμό πίσω από την Ιστορία, η οποία επιπλέον φωτίζεται κατά τον τρόπο αυτό με μία διεισδυτική κριτική ματιά. Ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια να επιτευχθούν ο σεβασμός στην αξία της πνευματικής παράδοσης, αλλά και η διάλυση των προκαταλήψεων και η προβολή τού κύρους της επιστημονικής σκέψης και τεκμηρίωσης³.

Το θέμα εντάσσεται οργανικά στο πλαίσιο του Αναλυτικού Προγράμματος, καθώς σχετίζεται με τα διδασκόμενα μαθήματα της Αρχαίας Ιστορίας, της Μεσαιωνικής Ιστορίας, της Νεότερης Ιστορίας, της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, της Ιστορίας της Τέχνης και της Ψυχολογίας. Εξυπηρετούνται μάλιστα στόχοι, όπως η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και η εξοικείωση με τον επιστημονικό σκεπτικισμό, που σε συνδυασμό με μία γοητευτική προσέγγιση της Ιστορίας και των πηγών της, αποτελούν αναμφίβολα μαθησιακά οφέλη.

Σύμφωνα με το ερευνητικό σχήμα κατανομής θεμάτων και οργάνωσης που ακολουθήθηκε, το αντικείμενο της έρευνας καταμερίστηκε σε υπο-θέματα και κάθε υπο-θέμα εξετάστηκε αυτοτελώς από μία υπο-ομάδα, με παράλληλες τακτικές συναντήσεις της ολομέλειας του τμήματος ενδιαφέροντος⁴. Αφού προηγήθηκε ένα εισαγωγικό μάθημα όπου παρουσιάστηκαν οι βασικοί πυλώνες τού θέματος και δόθηκε ένα δείγμα από κάθε υπο-θέμα⁵, οι είκοσι μαθητές τού τμήματος ενδιαφέροντος χωρίστηκαν ανάλογα με τις προτιμήσεις τους σε πέντε υπο-ομάδες:

1. Τα όνειρα στην Αρχαιότητα.
2. Τα όνειρα στο Μεσαίωνα.
3. Τα όνειρα στα Νεότερα Χρόνια.
4. Όνειρα και Ψυχολογία.
5. Το όνειρο στον Κινηματογράφο.

³ Δυστυχώς, δεν είναι εφικτό σε αυτή την παρουσίαση να συμπεριληφθούν τα φύλλα ημερολογίου, τα φύλλα αυτοαξιολόγησης και τα τελικά κείμενα των εργασιών των μαθητών από τα οποία προκύπτουν οι διαπιστώσεις αυτές. Κρίνοντας πάντως εκ των υστέρων, μετά την πρώτη χρονιά εφαρμογής τού εν λόγω μαθήματος, έχω την εντύπωση ότι θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο αν ο διδάσκων στην αρχή τού τετραμήνου φρόντιζε με ένα κατάλληλο ερωτηματολόγιο να διερευνήσει τόσο τον ορίζοντα προσδοκίων όσο και τις διαμορφωμένες αντιλήψεις των μαθητών του πάνω στο θέμα, ώστε με το τέλος τής ερευνητικής εργασίας τους και την τροποποιημένη επανάληψη του ερωτηματολογίου να μπορέσει να διαπιστώσει κατά πόσο επιτεύχθηκαν οι στόχοι του.

⁴ Πρόκειται για το Δεύτερο Ερευνητικό Σχήμα Κατανομής Θεμάτων και Οργάνωσης Ομάδων που προτείνεται στο βιβλίο εκπαιδευτικού τού Υπουργείου Παιδείας (Ματσαγγούρας, 2011).

⁵ Συγκεκριμένα, διανεμήθηκαν και σχολιάστηκαν: α) από την *Όδύσσεια* του Ομήρου το όνειρο της Πηνελόπης (τ 503-581), β) ένα σχόλιο της Ρένας Ζαμάρου για την πλατωνική διαίρεση των ονείρων (Ζαμάρου, 2006), γ) ένα παράδειγμα ερμηνείας ονείρων από το *Όνειροκριτικόν* τού Αρτεμίδωρου Δαλδιανού (2.12.1-19), δ) η αφήγηση του ονείρου που οδήγησε στον αυτοκρατορικό θρόνο τον Βασίλειο Α΄ Μακεδόνα (Αναγνωστάκης & Παπαμαστοράκης, 2001), και ε) ανθολογία ρήσεων του Freud για τα όνειρα μαζί με φωτογραφίες πινάκων τού Dalí. Σε ένα δεύτερο εισαγωγικό μάθημα θα μπορούσε να παρουσιαστεί και κινηματογραφικό δείγμα από το υπο-θέμα 5 –κάτι που εμείς δεν δοκιμάσαμε αυτή την πρώτη χρονιά διενέργειας της ερευνητικής εργασίας μας.

Η τελευταία υπο-ομάδα ανέλαβε και την εκπόνηση και επεξεργασία ερωτηματολογίου σχετικά με τις σύγχρονες αντιλήψεις για τα όνειρα. Τα μέλη κάθε ομάδας ανέλαβαν συγκεκριμένους ρόλους για την εύρυθμη λειτουργία της: συντονιστής, γραμματέας, χειριστές Η/Υ, βιβλιοθηκάριος. Ο βιβλιοθηκάριος ήταν μεταξύ άλλων ο κατεξοχήν υπεύθυνος για τη σύμφωνα με τις ακαδημαϊκές απαιτήσεις καταγραφή της βιβλιογραφίας τού υπο-θέματος. Η ερευνητική ευθύνη επιμεριζόταν φυσικά εξίσου σε όλα τα μέλη. Η επικοινωνία των μελών μεταξύ τους και με τον διδάσκοντα εξασφαλίστηκε με τη χρήση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Συστήθηκε επίσης από τον διδάσκοντα μία «ηλεκτρονική βιβλιοθήκη», με το ανέβασμα σχετικών άρθρων, οδηγιών και άλλου υλικού στην Η-Τάξη τού Πανελληνίου Σχολικού Δικτύου.

Κάθε υπο-ομάδα έθεσε τα δικά της ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία, βέβαια, κατά την πορεία της έρευνας επαναπροσδιορίζονταν διαρκώς. Γενικά, τέθηκαν ερωτήματα όπως:

- Τι πίστευαν οι άνθρωποι για τα όνειρα στην Αρχαιότητα, το Μεσαίωνα και τα Νεότερα Χρόνια;
- Υπάρχουν κοινές διαχρονικές αντιλήψεις και πώς αυτές ερμηνεύονται;
- Ποιοι ήταν οι παράγοντες που διαμόρφωναν διαχρονικά τις διαφοροποιήσεις στις αντιλήψεις για τα όνειρα;
- Πώς διαμόρφωναν τις αντιλήψεις για τα όνειρα οι εκάστοτε θρησκευτικές πεποιθήσεις;
- Ποιος ήταν ο ρόλος των ιερατείων, αρχαίων και μεσαιωνικών, και πώς διαμόρφωναν λαϊκές αντιλήψεις;
- Πώς τα όνειρα, πραγματικά ή πλαστά, αξιοποιήθηκαν προκειμένου να επηρεάσουν πολιτικές, στρατηγικές και άλλες ιστορικές αποφάσεις;
- Πώς τα όνειρα επιδρούν στην Τέχνη, τη Λογοτεχνία, τη Ζωγραφική και τον Κινηματογράφο;
- Ποιες είναι οι βασικές επιστημονικές αρχές προσέγγισης των ονείρων, όπως αυτές έχουν διατυπωθεί διαχρονικά, από τον Αριστοτέλη ως τον Freud και ως τις μέρες μας;

ΦΑΣΕΙΣ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μετά το σχηματισμό των υπο-ομάδων και τη διατύπωση των πρώτων ερευνητικών ερωτημάτων, η διδασκαλία τού μαθήματος οργανώθηκε σε τέσσερις φάσεις:

Φάση 1η: Μεθοδολογία της έρευνας

Αφιερώθηκαν τέσσερις διδακτικές ώρες προκειμένου οι μαθητές να εξοικειωθούν με τη μεθοδολογία της έρευνας που έπρεπε να ακολουθηθεί ώστε να επιτύχουν απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα που είχαν θέσει. Έτσι, οι μαθητές έμαθαν πώς γίνεται μία βιβλιογραφική παραπομπή, ανάλογα με το αν πρόκειται για βιβλίο, άρθρο, ηλεκτρονική δημοσίευση κ.ο.κ. Επίσης, χρησιμοποίησαν διαδικτυακούς τόπους αναζήτησης πληροφοριών, όπως το GoogleScholar, αλλά και σελίδες που προσφέρουν βιβλιογραφική υποστήριξη, όπως το OPAC τού δικτύου βιβλιοθηκών τού Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (<http://www.lib.uoa.gr>). Έμαθαν να αναζητούν τίτλους στις ηλεκτρονικές σελίδες των κοντινών τους δημόσιων βιβλιοθηκών και, το κυριότερο, να επισκέπτονται τις βιβλιοθήκες και να μελετούν σε αυτές –εκτός του σχολικού ωραρίου.

Προκειμένου να ασκηθούν οι μαθητές στη μεθοδολογία της έρευνας, αφού είχαν προηγηθεί στην τάξη οι σχετικές οδηγίες, αφιερώθηκε ένα δίωρο στο εργαστήριο Η/Υ για την επίλυση σχετικών ασκήσεων, όπως αυτές που παρατίθενται στο Παράρτημα Ι.

Φάση 2η: Αποδελτίωση

Προέκυψε έτσι ένας πλούτος πληροφοριών, τον οποίο οι μαθητές προσπάθησαν να διαχειριστούν, εργαζόμενοι ομαδικά στη βιβλιοθήκη, κατά μόνας στο σπίτι αλλά και με τη βοήθεια του διδάσκοντος στην τάξη. Προσπάθησαν έτσι να κρίνουν, να αξιολογήσουν, να αποδελτιώσουν και εντέλει να αξιοποιήσουν τις πηγές τους και τις πληροφορίες τους. Η επεξεργασία των δελτίων τους και των σημειώσεών τους οδήγησε σε δικές τους διατυπώσεις, εξασκώντας το λόγο τους. Συνδυάζοντας τις διαφορετικές απόψεις μεταξύ τους αλλά και με την προσωπική τους άποψη, όποτε αυτή ήταν εφικτό να διατυπωθεί, κατέληγαν στην 3η Φάση.

Φάση 3η: Σύνθεση

Η πιο επίπονη φάση για το μαθητή ήταν η φάση της σύνθεσης του δικού του κειμένου, ανάλογα με το κεφάλαιο του υπο-θέματος το οποίο είχε τελικά αναλάβει να συντάξει. Με τη βοήθεια των υπολοίπων μελών της ομάδας, της ολομέλειας, αλλά και του διδάσκοντος, κατέστη δυνατόν να συνθέσει ο μαθητής τις πληροφορίες και τις απόψεις που είχε αναλύσει στην προηγούμενη φάση και να αποδώσει τη δική του νέα σύνθεση. Κατ' εξαίρεση, μαθήτρια που χειριζόταν άριστα την αγγλική γλώσσα, απαλλάχθηκε της συνθετικής διαδικασίας και αντ' αυτής μετέφρασε επιλεγμένα αποσπάσματα από ξενόγλωσσα έργα, προσφέροντάς μας μία γεύση από μεσαιωνικά δυτικοευρωπαϊκά όνειρα.

Οι μαθητικές εργασίες που αφορούσαν στα αρχαία χρόνια περιλάμβαναν κεφάλαια σχετικά με τη μυθολογία για τον Ύπνο και τον Όνειρο, τις φιλοσοφικές απόψεις των αρχαίων για τα όνειρα, τις αρχαίες ταξινομήσεις των ονείρων και τα θεραπευτικά όνειρα. Ακόμη, σχολιάστηκαν όνειρα που επέδρασαν στις ιστορικές εξελίξεις της εποχής, όπως αυτό του Μεγάλου Αλεξάνδρου πριν από την άλωση της Τύρου (Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* 24.8-9). Επίσης, εξετάστηκαν τα λογοτεχνικά παραδείγματα του ονείρου του Σωκράτη στη φυλακή, όπως περιγράφεται στον πλατωνικό *Κρίτων* (44.b), και του ονείρου του Σκιπίωνα, όπως περιγράφεται στο *De Re Publica* του Κικέρωνα (VI.9-29)⁶. Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στο έργο του Αρτεμίδωρου Δαλδιανού, ο οποίος τον 2ο αι. μ.Χ. έγραψε το *Όνειροκριτικόν*⁷. Από το έργο του σταχυολογήθηκαν χαρακτηριστικές ερμηνείες ονείρων και εξετάστηκε η επιβίωσή τους σε μεταγενέστερες εποχές. Με την ευκαιρία αυτή διερευνήθηκαν ζητήματα όπως η αρχαία ονειροκριτική και ονειρομαντεία και η μεθοδολογία της ερμηνείας των ονείρων. Τέλος, εξετάστηκαν λίγες από τις περιπτώσεις των ονείρων που αναφέρονται στην αττική τραγωδία⁸.

⁶ Πολύ χρήσιμη είναι η σχολιασμένη μετάφραση από τον Δ. Μαντζίλα (Μαντζίλας, 2005).

⁷ Στο Παράρτημα II παρατίθεται ένα ενδεικτικό απόσπασμα από το έργο του Αρτεμίδωρου, το οποίο, αν και μόνο ως προς το πρώτο μισό του είναι πρόσφορο για τους μαθητές, είναι πάντως χαρακτηριστικό του ύφους και κυρίως της μεθοδολογίας του *Όνειροκριτικού*. Για την τελευταία είναι πολύ κατατοπιστική η εισαγωγή του Κάλφα (Κάλφας, 1993).

⁸ Και οι τρεις μεγάλοι τραγικοί αξιοποιούν το μοτίβο του ονείρου σε έργα τους (βλ. ενδεικτικά Αισχύλου *Πέρσαι*, *Χοηφόροι*, *Προμηθεύς Δεσμώτης*, Σοφοκλή *Ηλέκτρα*, Ευριπίδη *Ηλέκτρα*, *Ελένη*), προσφέροντας μία διαφορετική θεώρηση για το θέμα από αυτή του Ομήρου και φυσικά πρόσθετα μαθησιακά οφέλη. Ωστόσο, η ανάγκη ανάλυσης πλήθους συμφραζομένων και η απαραίτητη εμβάθυνση στον εκάστοτε τραγικό μύθο προκειμένου να μπορέσουν οι μαθητές να ερμηνεύσουν τη λειτουργία του μοτίβου, αποτέλεσαν αποτρεπτικό παράγοντα για την περαιτέρω εξέτασή τους. Εξάλλου, λόγω του πλήθους των περιπτώσεων αξιοποίησης ονείρων στην τραγωδία και χάρη στη σημασία της εν λόγω λογοτεχνικής παραγωγής, θα μπορούσε πραγματικά να προκύψει ένα νέο θέμα για ερευνητική εργασία.

Ως προς τα μεσαιωνικά χρόνια, οι μαθητές εξέτασαν θέματα που αφορούν στη θέση των ονείρων στην ψυχολογία όπως αυτή διαμορφώθηκε στο Βυζάντιο, στις απόψεις της Εκκλησίας για τα όνειρα και τη θέση τού Χριστιανισμού απέναντι στην ονειρομαντεία. Συγκεντρώθηκαν και σχολιάστηκαν τα όνειρα που αναφέρονται στην Αγία Γραφή. Επισημάνθηκαν τα διαφορετικά είδη στα οποία κατέτασσαν τα όνειρά τους οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, ανάλογα με τη θεϊκή ή μη προέλευσή τους, και μελετήθηκε η βυζαντινή ταξινόμηση των ονείρων. Αναλύθηκε το παράδειγμα του λεγόμενου *Όνειροκριτικού του Άχμέτ*, από το οποίο αντλήθηκαν ενδεικτικά παραδείγματα και ελέγχθηκε η συνέχεια των ερμηνευτικών μεθόδων ως προς τα αρχαία και τα νεότερα ονειροκριτικά. Ακόμη, εξετάστηκαν παραδείγματα ονείρων που χρησιμοποιήθηκαν από τη βασιλική εξουσία για τη νομιμοποίησή της και οι ιστορικές προεκτάσεις τους. Τέλος, σταχυολογήθηκαν παραδείγματα που έδειξαν τη θέση και τη λειτουργία τού ονείρου στη Μεσαιωνική Ευρωπαϊκή Ποίηση και σε έργα όπως η *Θεία Κωμωδία* τού Δάντη, η *Τρικυμία* τού Σαίξπηρ και το *Τρωίλος και Χρυσίδα* τού Τσόσερ.

Οι μαθητές που ασχολήθηκαν με τα νεότερα χρόνια συγκέντρωσαν λαογραφικές μαρτυρίες για τις διάφορες κατά τόπους ερμηνευτικές εκδοχές των ονείρων, τις σύγκριναν μεταξύ τους, τις ανήγαγαν στις αρχαίες και βυζαντινές καταβολές τους και διέκριναν τις ποικίλες ερμηνευτικές μεθόδους. Επιπλέον, εξέτασαν τα νεότερα ονειροκριτικά, όπως τον *Καζαμία*, διερεύνησαν τη λειτουργία των ονείρων στη λόγια λογοτεχνία (ιδίως στα έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας), αλλά και στη λαϊκή λογοτεχνία και το παράδειγμα του Καραγκιόζη. Τέλος, ως όνειρα που επηρέασαν τις ιστορικές τύχες τού Νέου Ελληνισμού, εξετάστηκαν αυτά που διασώζει ο στρατηγός Μακρυγιάννης στο έργο του *Όράματα και θάματα*, και σχετίζονται κυρίως με την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και την παραχώρηση του Συντάγματος το 1844.

Η υπο-ομάδα που εξέτασε τις ψυχολογικές θεωρίες για τα όνειρα συγκέντρωσε και αντιπαρέβαλε τις απόψεις επιφανών ψυχολόγων που ασχολήθηκαν με το θέμα, όπως των S. Freud, C. Jung, R. Stickgold και A. Adler. Εξετάστηκαν οι διαταραχές τού ύπνου που σχετίζονται με τα όνειρα, η λήθη των ονείρων, η απότομη αφύπνιση και οι εφιάλτες. Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε σε θέματα που άπτονται της παιδικής και εφηβικής ψυχολογίας σε σχέση με τα όνειρα. Επίσης, διερευνήθηκε η σχέση τού ονείρου με το υποσυνείδητο και τις νευρώσεις. Τέλος, κατηγοριοποιήθηκαν τα όνειρα ανάλογα με τα ψυχολογικής φύσεως κίνητρα που ενίοτε τα προκαλούν, σύμφωνα με τις επικρατούσες επιστημονικές θεωρίες.

Η τελευταία υπο-ομάδα είχε δύο διακριτά αντικείμενα. Το πρώτο ήταν η θέση των ονείρων στην Τέχνη με έμφαση στον Κινηματογράφο. Οι μαθητές παρακολούθησαν ταινίες όπως η *Αλίκη στη Χώρα των Θαυμάτων*, ο *Ανδαλουσιανός Σκύλος*, η *Αιώνια Λιακάδα ενός Καθαρού Μυαλού*, το *Inception*, η *Εμμονή* και ο *Εφιάλτης στο Δρόμο με τις Λεύκες*. Διατύπωσαν και απάντησαν ερωτήματα που αφορούσαν στη λειτουργία των ονείρων στην εξέλιξη και την πλοκή των ταινιών. Επίσης, σε πιο θεωρητικό επίπεδο, εξετάστηκε ο υπερρεαλισμός ως καλλιτεχνικό και πολιτικό ρεύμα και η θέση τού ονείρου στη διαμόρφωση των αρχών του, καθώς και ο ρόλος που έπαιξαν εξέχουσες φυσιογνωμίες τού κινήματος, όπως ο G. Apollinaire και ο A. Breton. Σχολιάστηκαν η κινηματογραφική οπτική τού ονείρου και το *σινεμά* ως όνειρο.

Το δεύτερο αντικείμενο της τελευταίας υπο-ομάδας περιλάμβανε τη σύνταξη, διανομή και επεξεργασία ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο απευθυνόταν σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες, αναλόγως προς τις οποίες ομαδοποιήθηκαν τα συμπεράσματα: έως 18 ετών, 19-30

ετών, 31-60 ετών και 61 και άνω. Τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με το χαρακτήρα των ονείρων που βλέπουν οι ερωτώμενοι (ευχάριστα, ουδέτερα, δυσάρεστα/εφιάλτες), με την επίδραση των ονείρων στην καθημερινή μας ζωή, με τη δυνατότητα ερμηνείας των ονείρων και τους εναλλακτικούς τρόπους με τους οποίους αυτή μπορεί να πραγματωθεί, τις αιτίες που προκαλούν τις ονειρικές εμπειρίες και άλλα.

Φάση 4η: Παρουσίαση

Στο τέλος των μαθημάτων, ζητήθηκε από κάθε μαθητή να περικόψει το κείμενο της εργασίας του προκειμένου να προκύψει ένα κείμενο ολιγόλεπτης ανακοίνωσης, και να εντοπίσει τις βασικές λέξεις ή φράσεις κλειδιά που σε συνδυασμό με τις ανάλογες εικόνες θα αποτελέσουν την παρουσίασή του σε PowerPoint. Έτσι, οι μαθητές ασκήθηκαν και στην περίληψη και την εξαγωγή σημειώσεων. Όσοι ήταν εξοικειωμένοι με το PowerPoint έφτιαξαν μόνοι τους την παρουσίασή τους, με εντυπωσιακά τις περισσότερες φορές αποτελέσματα. Οι παρουσιάσεις υποστηρίχθηκαν κατά περίπτωση από κολάζ, αφίσες, τραγούδι, ακόμα και από μία σύντομη δραματοποίηση για την παρουσίαση των συμπερασμάτων των ερωτηματολογίων.

Στο πλαίσιο του μαθήματος εντάχθηκε μία δειγματική διδασκαλία τού συγγραφέα και Σχολικού Συμβούλου Φιλολόγων κ. Ανδρέα Μήτσου με αφορμή το σχετικό με τα όνειρα διήγημά του «Χαιρέκακη και αιμοβόρα», από τη δημοσιευμένη συλλογή του *Γέλια* (Αθήνα 1998).

Τέλος, και ως επιστέγασμα της ερευνητικής εργασίας, πραγματοποιήθηκε μία επίσκεψη στο Ασκληπιείο της Νότιας Κλιτύος της Ακρόπολης και τους λεγόμενους Δυτικούς Λόφους της Αθήνας, δηλαδή τους λόφους Μουσών, Πνύκας και Νυμφών. Οι παραπάνω τόποι επιλέχθηκαν καθώς είτε συνδέονται με όνειρα, όπως ισχύει για το Ασκληπιείο (Κούκη, 2001) και την Οικία τού Πρόκλου (Stewart, 2001), είτε δείχνουν πώς οι λαϊκές αντιλήψεις επιβιώνουν διαχρονικά, όπως συμβαίνει στους Δυτικούς Λόφους (Δακουρά-Βογιατζόγλου, 2009).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα αποτελέσματα ήταν περισσότερο από ικανοποιητικά. Οι μαθητές εργάστηκαν συγκροτημένα και αποτελεσματικά, επιδεικνύοντας εξαιρετικό ενδιαφέρον και ζήλο, τόσο ατομικά όσο και ομαδικά. Η έρευνα που πραγματοποίησαν έφτασε σε βάθος, όπως φάνηκε από το εύρος της βιβλιογραφίας την οποία μελέτησαν αλλά και από την ποιότητα των συμπερασμάτων στα οποία κατέληξαν. Η σύνθεση που προέκυψε και στα δύο σχολεία⁹ χαρακτηριζόταν από συνολική εποπτεία τού θέματος, χάρη στις συζητήσεις που έγιναν στην τάξη με παρούσα την ολομέλεια του τμήματος. Έτσι, τα επιμέρους είχαν διαρθρωθεί με τον πιο κατάλληλο τρόπο για να χαρακτηρίζεται το τελικό κείμενο της εργασίας από χρονολογική και λογική αλληλουχία, συνέπεια και συνοχή, ενώ παράλληλα αποφεύχθηκαν οι αλληλοεπικαλύψεις. Οι μαθητές εξοικειώθηκαν με τον τρόπο αυτό τόσο στη συλλογική εργασία όσο και στον επιστημονικό λόγο. Αναγνώρισαν την αξία της τεκμηρίωσης των επιχειρημάτων τους αλλά και τη χρησιμότητα των πηγών, οι οποίες στην περίπτωση της εργασίας μας προέρχονταν από ένα μεγάλο χρονολογικό και ειδολογικό φάσμα κειμένων.

⁹ Στο 50ο ΓΕ.Λ. Αθηνών συμμετείχαν 16 κορίτσια και 4 αγόρια ενώ στο 54ο ΓΕ.Λ. Αθηνών συμμετείχαν 18 κορίτσια και 2 αγόρια, όλα φυσικά Α΄ Λυκείου καθώς ήταν η πρώτη χρονιά διδασκαλίας τού νέου μαθήματος.

Εξοικειώθηκαν με την έννοια του σεβασμού της πνευματικής ιδιοκτησίας, καθώς χρειάστηκε να παραπέμψουν σε επιστημονικές εργασίες. Δοκίμασαν, όμως, και τις δυνάμεις τους στη σύνθεση νέων, πρωτότυπων συλλογισμών και συμπερασμάτων. Το σημαντικότερο από όλα ήταν ίσως η ικανότητα που καλλιέργησαν να διαχειρίζονται ένα πραγματικά τεράστιο πληροφοριακό υλικό και κρίνοντας να αξιολογούν και να επιλέγουν το πρόσφορο για τον σκοπό-ερευνητικό ερώτημα που κάθε φορά είχαν θέσει. Σημαντική ήταν και η δυνατότητα που τους δόθηκε να εκφραστούν με εναλλακτικούς τρόπους πάντοτε στις νέες γνώσεις και εμπειρίες που απέκτησαν, κυρίως μέσω των τέχνηργων που κατασκεύασαν. Τέλος, η εμπειρία της παρουσίασης των αποτελεσμάτων της έρευνάς τους ενώπιον των συμμαθητών τους και η κριτική αποτίμηση άλλων εργασιών από τη θέση τού ακροατή συνέβαλε αναμφισβήτητα στην αυτοεκτίμηση και την κοινωνικοποίησή τους.

Η επιλογή τού θέματος δικαιώθηκε, αφού οι μαθητές που συμμετείχαν άρχισαν να επιδεικνύουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα φιλολογικά μαθήματα του Αναλυτικού Προγράμματος, καθώς πια αναγνώριζαν περισσότερους λόγους για να τα θεωρούν ελκυστικά και χρήσιμα. Ελπίζουμε να εξυπηρετήθηκαν και οι άλλοι ειδικοί στόχοι τού συγκεκριμένου θέματος, η ανάπτυξη δηλαδή της κριτικής σκέψης των μαθητών μας, η ορθολογική αντιμετώπιση της ζωής αλλά και η απόλαυση της μη ορθολογικής διάστασής της.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Stewart, C. (2001). Τα όνειρα και το τέλος της αρχαίας θρησκείας, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 79, 20-25.
- Αναγνωστάκης, Η., & Παπαμαστοράκης, Τ. (2001). Πορφύρες ονειράτων, όψεις και χρήσεις. Αφήγηση και εικονογράφηση βασιλικών ονείρων στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 79, 26-33.
- Δακουρά-Βογιατζόγλου, Ο. (2009). *Το μεγαλύτερο κέντρο των ξωτικών*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Ζαμάρου, Ρ. (2006). *Όνειρα Λογοτεχνικά: Η διερεύνηση ενός τόπου από τον Ησίοδο ως τον Αρτεμίδωρο*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Κάλφας, Β. (1993). Διάγνωση και πρόγνωση. Ο Αρτεμίδωρος και η αρχαία ερμηνευτική των ονείρων, *Όψεις ένυπνιου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα* (σ. 231-258). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κούκη, Ελ. (2001). Τα θεραπευτικά όνειρα της Επιδάου, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 78, 36-40.
- Μαντζίλας, Δ. (2005). *Cicero M.T., Το όνειρο του Σκιπίωνα*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ματσαγγούρας, Η. (2011) *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Νέο Λύκειο*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.

(βλ. και παρακάτω στο Παράρτημα ΙΙΙ)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ

1. Να παραπέμψετε σε δύο ιστοσελίδες σχετικές με το θέμα σας, σύμφωνα με το παράδειγμα που ακολουθεί:

E.B. Dean. Quality Functional Deployment from the Perspective of Competitive

Advantage, διαθέσιμο στο <http://mijuno.larc.nasa.gov/dfc/qfd.html> (ανακτήθηκε 13-12-2011) ή, αν δεν υπάρχει όνομα συγγραφέα: <http://mijuno.larc.nasa.gov/dfc/qfd.html> (ανακτήθηκε 13-12-2011).

2. Υπάρχει εκπομπή της ΕΡΤ σχετικά με τη φαντασία και το όνειρο, όπου μιλούν έγκριτοι ψυχολόγοι και άλλοι επιστήμονες. Αναζητήστε την στο ψηφιακό αρχείο της ΕΡΤ (<http://www.ert-archives.gr>). *[Οι μαθητές στη συνέχεια παρακολούθησαν την εκπομπή και κράτησαν σχετικές σημειώσεις.]*

3. Να βρείτε τίτλους βιβλίων που έγραψε ο Φρόυντ (Sigmund Freud), κάνοντας αναζήτηση στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και καταγράφοντας τους ταξινομικούς αριθμούς τους για να τους εντοπίσετε στα ράφια του βιβλιοστασίου.

4. Να βρείτε τίτλους βιβλίων που γράφτηκαν για τα όνειρα, κάνοντας αναζήτηση στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Αθηνών (<http://www.lib.uoa.gr>) και καταγράφοντας τους ταξινομικούς αριθμούς τους για να τους εντοπίσετε στα ράφια του βιβλιοστασίου.

5. Πληροφορείστε ότι ο ιστορικός του 1821 και απομνημονευματογράφος Γεώργιος Τερτσέτης έχει γράψει για τα όνειρα. Οφείλετε, λοιπόν, να ελέγξετε την πληροφορία και αφού την επιβεβαιώσετε, να διαβάσετε το κείμενό του. Κάντε αναζήτηση για τα έργα του σε δημόσιες βιβλιοθήκες.

6. Συνδεθείτε στο Εθνικό Κέντρο Βιβλίου και στη βιβλιογραφική του υπηρεσία BIBLIONET (<http://www.biblionet.gr/>) και αναζητήστε πρόσφατα βιβλία που ασχολούνται με τον Αρτεμίδωρο.

7. Αναζητήστε και επιλέξτε δημοσιεύσεις για τα όνειρα (προτεινόμενες λέξεις κλειδιά: όνειρα, ερμηνεία) αξιοποιώντας την υπηρεσία GoogleScholar (<http://scholar.google.gr/>). *[Ακολούθησε συζήτηση για τα κριτήρια αξιοπιστίας και κύρους των διαδικτυακών δημοσιεύσεων.]*

8. Αναζητήστε και επιλέξτε πληροφορίες για τα όνειρα σε βιβλία και περιοδικά αξιοποιώντας την υπηρεσία GoogleBooks (<http://books.google.com/>).

9. Χρησιμοποιώντας το MS Word, φτιάξτε πίνακα περιεχομένων στην εργασία που σας δίνεται ως παράδειγμα. *[Είχε δοθεί συνημμένη εκτενής εργασία με προκαθορισμένους τίτλους κεφαλαίων και υποκεφαλαίων προκειμένου οι μαθητές να ασκηθούν στη δημιουργία πίνακα περιεχομένων.]*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟ ΤΟΝ ΔΑΛΔΙΑΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΟΝΕΙΡΟΚΡΙΤΙΚΟΝ ΤΟΥ

Ο Αρτεμίδωρος από την Έφεσο (2ος αι. μ.Χ.), που όπως δηλώνει ο ίδιος προτιμά να αναφέρεται ως Δαλδιανός για να γίνει γνωστό και το χωριό της μητέρας του, η Δάλδη της Μικράς Ασίας, είναι επαγγελματίας ονειροκρίτης και με το έργο του απευθύνεται κυρίως στον γιο του που πρόκειται να τον διαδεχτεί. Ο Αρτεμίδωρος δεν ασχολείται με τα *θεωρηματικά* όνειρα, αυτά δηλαδή στα οποία ένας θεός συνήθως αποκαλύπτει το μέλλον κατά τρόπο ξεκάθαρο, ιδίοις χείλεσιν. Δεν ασχολείται ούτε με τα *ένύπνια*, εκείνα δηλαδή τα όνειρα που προκαλούνται από τη σωματική ή ψυχική κατάσταση του ονειρευομένου (λ.χ. πόνος, έρωτας κ.τ.ό.). Ο Αρτεμίδωρος με το έργο του δίνει οδηγίες χρήσιμες μόνο σ' αυτόν

που θέλει να ερμηνεύσει τους *άλληγορικούς όνειρους*, τα όνειρα δηλαδή που είναι προγνωστικά τού μέλλοντος και χρησιμοποιούν σύμβολα για να το αποκαλύψουν.

Στο παρακάτω απόσπασμα από το *Όνειροκριτικόν* τού Αρτεμίδωρου μπορεί κανείς να αναγνωρίσει, αν όχι όλες, πάντως τις βασικότερες αρχές της αρχαίας Ονειροκριτικής (Κάλφας, 1993): α) τη σημασία της εμπειρίας τού επαγγελματία Ονειροκρίτη, β) τη χρήση παρετυμολογιών, γ) την αξιοποίηση της λεκτικής πολυσημίας, δ) την παραπομπή σε λαϊκές ρήσεις, ε) την επίκληση της αυθεντίας τού ποιητή, στ) τη διπολική αντίληψη του κόσμου (τα όνειρα δηλώνουν ή κάτι καλό ή κάτι κακό), ζ) και σπουδαιότερο, τον καθοριστικό ρόλο που έχουν για την ορθή ερμηνεία τού ονείρου η κοινωνική θέση και το επάγγελμα του ονειρευομένου.

Αρτεμίδωρος Δαλδιανός, *Όνειροκριτικόν*, 2.12.1-43

Πρόβατα δὲ καὶ αἴγες, ὡς μὲν οἱ παλαιοὶ συνέχεον, λευκὰ μὲν ἀγαθὰ, μέλανα δὲ πονηρά· ὡς δὲ ἐγὼ ἐτήρησα, πρόβατα καὶ λευκὰ καὶ μέλανα ἀγαθὰ· λευκὰ μὲν μᾶλλον, μέλανα δὲ ἥττον. Ἔοικε δὲ τὰ πρόβατα ἀνθρώποις διὰ τὸ πείθεσθαι τῷ ποιμένι καὶ συναγελάζεσθαι καὶ προβιβασμῶ καὶ τῇ ἐπὶ τὸ βέλτιον προκοπῇ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος. Ἄριστον οὖν καὶ ἴδια ἔχειν πολλὰ πρόβατα καὶ ἀλλότρια ἰδεῖν καὶ ποιμαίνειν, μάλιστα τοῖς ὄχλου προϊστασθαι βουλομένοις καὶ σοφισταῖς καὶ διδασκάλοις ἔργων. Ἔτι δὲ καὶ κριὸς πρὸς δεσπότην ἐστὶ ληπτέος καὶ πρὸς ἄρχοντα καὶ βασιλέα· κρείειν γὰρ τὸ ἄρχειν ἔλεγον οἱ παλαιοί, καὶ τῆς ἀγέλης δὲ ἡγεῖται ὁ κριὸς. Ἀγαθὸν δὲ καὶ ἐποχεῖσθαι δοκεῖν ἀσφαλῶς καὶ δι' ὀμαλῶν χωρίων, μάλιστα φιλολόγοις καὶ τοῖς ἐπὶ τὸ πλουτεῖν ὀρμωμένοις· καὶ γὰρ ταχὺ τὸ ζῶον καὶ Ἑρμοῦ νενόμισται ὄχημα εἶναι. Αἴγες δὲ οὔτε λευκαὶ οὔτε μέλαινα ἀγαθαὶ ἀλλὰ πᾶσαι πονηραὶ, λευκαὶ μὲν ἥττον, μέλαινα δὲ μᾶλλον, μάλιστα τοῖς πλέουσι· καὶ γὰρ τὰ μεγάλα κύματα "αἴγας" ἐν τῇ συνηθείᾳ λέγομεν, καὶ "λάβρος ἐπογιζῶν" φησὶν ὁ ποιητὴς περὶ σφοδροῦ ἀνέμου λέγων, καὶ τὸ φοβερῶτατον πέλαγος Αἰγαῖον λέγεται. Γάμους δὲ καὶ φιλίας καὶ κοινωνίας οὔτε συνάγουσιν οὔτε τὰς οὔσας φυλάττουσιν· οὐ γὰρ συναγελάζονται ἀλλὰ χωρὶς ἀλλήλων νεμόμενοι κατὰ κρημνῶν καὶ πετρῶν αὐταὶ τε πράγματα ἔχουσι καὶ τῷ ποιμένι παρέχουσιν. Ὅθεν καὶ ὁ ποιητὴς "πλατέα" τὰ αἰπόλια καλεῖ λέγων "οἱ δ' ὡς τ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν." καὶ "αἰγιβόταν ἀεὶ τὴν ἀγαθὴν κουροτρόφον." Περὶ δὲ ἵππων ἐν τῷ περὶ ἀγῶνος λόγῳ προείρηται. Ἐλεγε δὲ τις θεασαμένῳ τινὶ ἐπὶ κριοῦ καθημένῳ καὶ πεσόντι ἐξ αὐτοῦ ἐκ τῶν ἔμπροσθεν μεμνηστευμένῳ δὲ καὶ μέλλοντι ἐν αὐταῖς ταῖς ἡμέραις τοὺς γάμους ἐπιτελεῖν, προειπεῖν αὐτῷ ὅτι ἡ γυνὴ σου πορνεύσει καὶ τὸ λεγόμενον κέρατα αὐτῷ ποιήσει. Καὶ οὕτως ἀπέβη. Καὶ διὰ μὲν τὴν πρόρρησιν τοῦ ὀνείρατος παραιτησάμενος τὸν γάμον καὶ μόλις ποτὲ πεισθεὶς ὑπὸ φίλων μετὰ χρόνον τινὰ ἔγρημε μὲν τὴν πρώην αὐτῷ μεμνηστευμένην, δεδιὼς δὲ τὸ ὄναρ ἐφύλαττε τὴν γυναῖκα καὶ διὰ πάσης ἀσφαλείας διεγίνετο. Καὶ ἐκείνη μὲν ἐνιαυτὸν ἐπιζήσασα διετέλεσεν ἄμεμπτος, ἄλλην δὲ ἐπιγῆμας γυναῖκα, ὡς καὶ νομίσαι αὐτὸν ἀποσκήψαι τὸ ὄναρ, περιέπεσε τῷ δυστυχήματι· ἀπέβη γὰρ ἐκείνη εἰς ἔσχατον πορνείας ἐκπίπτουσα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ

Ο εκπαιδευτικός που θα θελήσει να ασχοληθεί με το θέμα θα αντιμετώπισει έναν τεράστιο όγκο βιβλιογραφίας, ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης. Ένα καλό ξεκίνημα είναι τα τέσσερα

τεύχη τού περιοδικού *Αρχαιολογία* που εκδόθηκαν το 2001, ήταν αφιερωμένα στο όνειρο διαχρονικά και περιλάμβαναν πλήθος άρθρων έγκριτων επιστημόνων. Είναι διαθέσιμα στον ιστότοπο του περιοδικού (www.archaiologia.gr):

τεύχος 78, *Το όνειρο στην Αρχαιότητα*,

τεύχος 79, *Το όνειρο στο Βυζάντιο*,

τεύχος 80, *Το όνειρο στη Νεώτερη Ελλάδα*, και

τεύχος 81, *Θεωρίες Ονείρων*.

Επίσης γενικό και χρήσιμο είναι το αφιέρωμα του περιοδικού *Επτά Ημέρες της Καθημερινής της Κυριακής* (5 Ιανουαρίου 2003), με τίτλο «*Σαν δεις στον ύπνο σου... όνειρο*», διαθέσιμο στον ιστότοπο της *Καθημερινής* (www.kathimerini.gr/7days).

Οι κυριότερες από τις πηγές είναι:

Αρτεμίδωρος Δαλδιανός, *Όνειροκριτικόν* (βλ. την εξαιρετική έκδοση της Μαυρουδή, Μ. (2002).

Αρτεμίδωρου Όνειροκριτικά. Εισαγωγή και μετάφραση. Αθήνα: Ιστός.

Αριστοτέλης, *Περί Ένυπνίων*.

Μαρίνος, *Βίος Πρόκλου* (ιδίως το κεφ. 30).

Στρ. Μακρυγιάννης, *Όράματα και θάματα* (βλ. την έκδοση Παπακώστας, Α. (1985). *Όράματα και θάματα στρατηγού Μακρυγιάννη*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Θεμελιώδεις εργασίες είναι και οι παρακάτω:

Dodds, E. R. (1996). *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Freud, S. (1993). *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Επίκουρος.

Herbert, M. (1998). *Ψυχολογικά προβλήματα της παιδικής ηλικίας*, μτφρ. Ι.Ν. Παρασκευόπουλος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (κυρίως: τ. Α', σ. 246-258).

Kruger, S. (1992) *Dreaming in the Middle Ages*, Cambridge Studies in Medieval Literature 14. Cambridge: Cambridge University Press.

Oberhelman, S. (2008). *Dreambooks in Byzantium. Six oneirocritica in translation, with commentary and introduction*. Aldershot – Burlington: Ashgate Publishing

Αλεξιάδης, Μ. (2008). Σύγχρονα λαϊκά βιβλία. Με ειδική αναφορά στον *Καζαμία, Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία. Συναγωγή Μελετών* (σ. 329-334). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Ζαμάρου, Ρ. (2006). *Όνειρα Λογοτεχνικά. Η διερεύνηση ενός τόπου από τον Ησίοδο ως τον Αρτεμίδωρο*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.

Καλόφωνος, Γ. (2008). Το όνειρο στο βιβλίο και το βιβλίο στο όνειρο, *Βιβλιοαμφιαστής 3. Το βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (σ. 15-24). Αθήνα.

Καρακοβούνης, Ε. (1994). *Τὰ όνειρα. Τί λέει ή Ψυχολογία. Η θέση τής Έκκλησίας*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Κόκκορη, Β. (2009). Έάν ιδη ό βασιλεύς...: βασιλικά όνειρα στο Όνειροκριτικόν του Άχμέτ, *Βυζαντικά*, 28, 196-216.

Κουκουλές, Φ. (1948). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*. Αθήνα (κυρίως: τ. Α'.II σ. 183-184 «Η όνειρομαντεία»).

Κουκουλές, Φ. (1954). *Η νεοελληνική έρμηνεία των ονείρων και ή όνειροκριτική παράδοση*. Αθήνα: Γραφεϊον Δημοσιευμάτων τής Ακαδημίας Αθηνών.

Κυρτάτας, Δ. (επιμ.) (1993). *Όψεις ένυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μερακλής, Μ. Γ. (1999⁵). Τα ονειρικά καρβέλια του Καραγκιόζη, *Θέματα Λαογραφίας* (σ. 229-235). Αθήνα: Καστανιώτης.

Μπέγζος, Μ. (επιμ.) (2000). *Θρησκευολογικό Λεξικό*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παραφεντίδου, Α. (1975). Ερμηνεία ονείρου που συμπίπτει με αρχαιοελληνικές μυθολογικές παραδόσεις, *Α' Συμπόσιον Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου (Ἡπειρος-Μακεδονία-Θράκη), Πρακτικά* (σ. 209-217). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου του Αίμου.